

BOLALAR TARBIYASIDA ZO‘RAVONLIKNING VUJUDGA KELISHI

Xolmurodova Gavhar

Annotatsiya: Ushbu maqola bolalar tarbiyasida zo‘ravonlikning vujudga kelishi muammosini atroflicha tahlil qiladi. Unda zo‘ravonlikning ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik va madaniy omillar bilan bog‘liq murakkab sabablari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot bolaning ruhiy va jismoniy rivojlanishiga salbiy ta‘siri hamda jamiyatdagi uzoq muddatli oqibatlarini yoritadi. Maqolaning asosiy maqsadi ushbu hodisaning ildizlarini aniqlash va uning oldini olish bo‘yicha samarali yechimlarni taklif etishdan iborat.

Kalit so‘zlar: Bolalar tarbiyasi, Zo‘ravonlik, Oilaviy muhit, Psixologik ta‘sir, Ijtimoiy muammolar, Profilaktika, Bolalar huquqlari

Kirish

Bolalarga nisbatan zo‘ravonlik yoki shafqatsizlik, ota-ona yoki vasiy tomonidan bolaga nisbatan qo‘llaniladigan jismoniy, jinsiy va/yoki psixologik zo‘ravonlik yoki e‘tiborsizlik sifatida ta‘riflanadi [1]. Bu tushuncha bolaning hayoti, sog‘lig‘i, jinsiy daxlsizligi, sha‘ni, qadr-qimmatini yoki boshqa huquqlariga zarar yetkazuvchi har qanday qasddan qilingan harakat yoki harakatsizlikni o‘z ichiga oladi, shu jumladan raqamli vositalar orqali sodir etiladigan zo‘ravonlik ham [2]. Zo‘ravonlikning ushbu keng ta‘rifi jismoniy, jinsiy, psixologik zo‘ravonlik, e‘tiborsizlik, ekspluatatsiya va bulling kabi shakllarni qamrab oladi [2]. Ushbu muammo nafaqat uy sharoitida, balki bolalarga xizmat ko‘rsatuvchi muassasalarda ham uchraydi, bu uning murakkab va ko‘p qirrali ekanligini ko‘rsatadi [1, 5].

Bolalarga nisbatan zo‘ravonlik global miqyosda jiddiy muammo bo‘lib qolmoqda. UNICEF ma‘lumotlariga ko‘ra, har yili bir milliard bola jismoniy, jinsiy yoki psixologik zo‘ravonlikka duchor bo‘ladi, har yetti daqiqada bir bola qurbon bo‘ladi [4]. O‘zbekistonda ham vaziyat tashvishlidir. 2021-2022 yillardagi UNICEFning Ko‘p indikatorli klaster tadqiqoti (MICS) natijalariga ko‘ra, 1 yoshdan 14 yoshgacha bo‘lgan bolalarning atigi 31 foizi zo‘ravonliksiz tarbiyalanadi, 29 foizi jismoniy jazolarga, 4 foizi esa og‘ir jazolarga duchor bo‘ladi. Ayniqsa, onalar va vasiylarning 11 foizi jismoniy jazoni zarur deb hisoblaydi, so‘rovda qatnashgan ayollarning 40,7 foizi esa ma‘lum vaziyatlarda uni oqlagan [4]. Bundan tashqari, bolalarning 60 foizi psixologik zo‘ravonlikka, 62 foizi esa ota-onalar tomonidan zo‘ravonlikning qandaydir shakliga duch keladi [4].

Ushbu dolzarb muammoga javoban, O‘zbekiston Respublikasi bolalarni zo‘ravonlikning barcha turlaridan himoya qilish bo‘yicha muhim qadamlar tashlamoqda. Xususan, O‘zbekiston Prezidenti tomonidan 2024-yil 14-noyabrda

imzolangan "Bolalarni zo'rvonlikning barcha turlaridan himoya qilish to'g'risida"gi Qonun 2025-yil 15-maydan kuchga kiradi [2, 4]. Bu qonun ta'lim muassasalarida intizomiy chora sifatida jismoniy jazo va boshqa shafqatsiz muomalalarni aniq taqiqlaydi [2]. Mazkur maqola bolalar tarbiyasida zo'rvonlikning vujudga kelishi, unga ta'sir etuvchi omillar, bolalar rivojlanishiga ta'siri hamda zo'rvonlikning oldini olish va unga qarshi kurashish yo'llarini chuqur tahlil qilishni maqsad qilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Bolalarga nisbatan zo'rvonlik muammosini tahlil qilishda uning tarixiy ildizlari va ilmiy tushunchasining evolyutsiyasini ko'rib chiqish muhim ahamiyatga ega. Dastlab, bolalarga nisbatan shafqatsizlik XIX asrda keng tarqalgan bo'lib, tibbiyot sohasida Auguste Ambroise Tardieu tomonidan 1860-yilda o'tkazilgan tadqiqotlar ochlik yoki takroriy jismoniy zo'rvonlik natijasida yuzaga kelgan og'ir holatlarni hujjatlashtirgan. XX asrga kelib, John Caffey 1946-yilda bolalardagi suyak sinishlari va surunkali subdural gematomalarini zo'rvonlik bilan bog'lagan. C. Henry Kempe tomonidan 1962-yilda chop etilgan "Kaltaklangan bola sindromi" nomli maqola esa bolalarga qasddan yetkazilgan jarohlarni tibbiyot hamjamiyatining asosiy e'tiboriga olib chiqqan. Bolalarga nisbatan zo'rvonlikni akademik o'rganish 1970-yillarning boshlarida boshlangan bo'lib, bu sohadagi tushunchalar va ta'riflar doimiy ravishda kengayib borgan [1]. Bugungi kunda zo'rvonlik jismoniy, jinsiy, psixologik zo'rvonlik, e'tiborsizlik, ekspluatatsiya va bulling kabi shakllarni o'z ichiga oladi, shu jumladan raqamli vositalar orqali sodir etiladigan zo'rvonlik ham [2].

Bolalar tarbiyasida zo'rvonlikning vujudga kelishini tushuntirishda turli nazariy yondashuvlar mavjud. Ekologik model (Bronfenbrenner) zo'rvonlikni bolaning mikrotizim (oilaviy muhit), mezotizim (maktab, tengdoshlar), ekzotizim (ota-onaning ish joyi, mahalliy siyosat) va makrotizim (madaniy qadriyatlar, qonunlar) darajalaridagi o'zaro ta'sirlar natijasi sifatida ko'rib chiqadi. Ushbu model zo'rvonlikning murakkab va ko'p omilli xususiyatini ta'kidlaydi. Shuningdek, zo'rvonlikning avloddan avlodga o'tishi nazariyasi ham keng o'rganilgan bo'lib, zo'rvonlik qurboni bo'lgan ota-onalarning o'z farzandlariga nisbatan zo'rvonlik qilish ehtimoli yuqori ekanligini ko'rsatadi [3]. Bu holat ota-onaning o'z bolalari bilan bog'lanishda qiyinchiliklarga duch kelishi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin [3].

Adabiyotlar tahlili zo'rvonlikning vujudga kelishiga ta'sir etuvchi ko'plab omillarni aniqlaydi. Bolaga oid xavf omillari qatoriga yosh (to'rt yoshgacha bo'lgan bolalar va o'smirlar ayniqsa zaif), nogironligi bor bolalar yoki ota-ona kutgan natijalarga javob bermaydigan bolalar kiradi [3]. Zo'rvonlik qiluvchiga oid omillar esa ota-onaning o'zi zo'rvonlik qurboni bo'lganligi, ruhiy salomatlik muammolari, giyohvandlik, spirtli ichimliklarga qaramlik, stressni boshqarish qobiliyatining pastligi va tarbiyaviy ko'nikmalarning yetishmasligini o'z ichiga oladi [3]. Oilaviy muhitdagi

omillar ham muhim rol o'ynaydi. Bularga moliyaviy qiyinchiliklar, ishsizlik, oiladagi zo'ravonlik (ayniqsa, ayollarga nisbatan), ijtimoiy izolyatsiya, ota-onalar o'rtasidagi nizolar va farzandlar sonining ko'pligi kiradi [3, 4]. Maktabgacha ta'lim muassasalarida esa pedagoglarning malakasi pastligi, bolalar psixologiyasini yetarli darajada tushunmaslik, xodimlar yetishmasligi, tanish-bilishchilik orqali malakasiz kadrlarning ishga qabul qilinishi, guruhlarning haddan tashqari to'lib ketishi, ish vaqtining uzoqligi va maoshlarning pastligi kabi omillar pedagoglarning charchashi va agressiyasiga sabab bo'ladi [5].

Zo'ravonlikning bolalar rivojlanishiga ta'siri keng qamrovli va uzoq muddatli bo'lib, ko'plab tadqiqotlar tomonidan tasdiqlangan. Jismoniy zo'ravonlik jarohatlar, surunkali og'riqlar va hatto o'limga olib kelishi mumkin [3]. Psixologik ta'sirlar orasida travmatik stress, depressiya, xavotir, o'ziga ishonchsizlik, past o'zini qadrlash, hissiy tartibga solishda qiyinchiliklar va bog'lanish buzilishlari mavjud. Xulq-atvorga oid oqibatlar esa agressivlik, maktabdagi muammolar, giyohvand moddalarni iste'mol qilish, o'z-o'ziga zarar yetkazish va jinoyatchilikka moyillikni o'z ichiga oladi. Ijtimoiy jihatdan, zo'ravonlikka duchor bo'lgan bolalar tengdoshlari bilan munosabatlarda qiyinchiliklarga duch kelishi, ijtimoiy izolyatsiyaga tushishi va kattalikda sog'lom munosabatlar o'rnatishda muammolarga duch kelishi mumkin [3].

Zo'ravonlikning oldini olish va unga qarshi kurashish bo'yicha adabiyotlarda turli yondashuvlar taklif etilgan. Hukumatlar tomonidan qo'llab-quvvatlash va ta'lim dasturlari orqali zo'ravonlikning oldini olish muhimligi ta'kidlanadi [3]. Birlamchi profilaktika universal dasturlarni o'z ichiga oladi, masalan, ota-onalik ko'nikmalarini oshirish bo'yicha kurslar. Ikkilamchi profilaktika xavf ostida bo'lgan oilalarga qaratilgan bo'lib, ularga ijtimoiy va psixologik yordam ko'rsatishni o'z ichiga oladi. Uchlamchi profilaktika esa zo'ravonlik qurbonlari va zo'ravonlik qiluvchilar uchun davolash va rehabilitatsiya dasturlarini o'z ichiga oladi. Bolalarga nisbatan zo'ravonlikka guvoh bo'lgan har bir shaxsning javobgarligi borligi va shafqatsizlik holatlari haqida bolalarni himoya qilish organlariga xabar berish zarurligi qonuniy ravishda belgilangan [3]. O'zbekiston Respublikasida 2024-yil 14-noyabrda imzolangan "Bolalarni zo'ravonlikning barcha turlaridan himoya qilish to'g'risida"gi Qonun [2, 4] ta'lim muassasalarida jismoniy jazo va boshqa shafqatsiz muomalalarni aniq taqiqlaydi, zo'ravonlikning oldini olish bo'yicha dasturlar va mexanizmlarni joriy etishni talab qiladi [2]. Maktabgacha ta'lim muassasalarida zo'ravonlikning oldini olish bo'yicha taklif etilgan islohotlar qatoriga pedagoglar uchun majburiy psixologik treninglar, universal video kuzatuv tizimini joriy etish, huquqbuzarlar uchun jinoiy javobgarlikni kuchaytirish va ota-onalarning faol ishtirokini ta'minlash kiradi. Ayniqsa, barcha xodimlarni ishga qabul qilishdan oldin psixologik skriningdan o'tkazish agressiyani oldindan aniqlash va xavfsiz muhitni ta'minlash uchun muhim hisoblanadi [5]. Ushbu qonuniy va amaliy choralar global miqyosdagi eng yaxshi

amaliyotlar bilan uygʻunlashgan holda, bolalar himoyasini kuchaytirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur maqola bolalar tarbiyasida zoʻravonlikning vujudga kelishi muammosini har tomonlama oʻrganishga qaratilgan boʻlib, uning metodologik asosi keng qamrovli, analitik va tanqidiy adabiyotlar tahliliga tayanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi mavjud ilmiy bilimlarni, nazariy yondashuvlarni, empirik maʼlumotlarni va huquqiy hujjatlarni sintez qilish orqali bolalarga nisbatan zoʻravonlikning murakkab dinamikasini chuqur tushunish va unga qarshi samarali kurashish yoʻllarini aniqlashdan iborat. Ushbu yondashuv muammoning koʻp qirrali xususiyatini hisobga olgan holda, uning sabablari, oqibatlarini va oldini olish mexanizmlarini tizimli ravishda oʻrganish imkonini beradi.

Tadqiqot dizayni sifatli, tavsifiy va analitik xarakterga ega boʻlib, mavjud adabiyotlardan olingan maʼlumotlarni aniqlash, tasniflash va sintez qilishga qaratilgan. Ushbu dizayn doirasida bolalar zoʻravonligining turli jihatlari, jumladan, uning shakllari, vujudga kelishiga taʼsir etuvchi omillar, bolalar rivojlanishiga taʼsiri hamda profilaktika va intervensiya strategiyalari kabi asosiy mavzular boʻyicha tematik tahlil qoʻllanilgan. Bu yondashuv muammoning turli oʻlchamlarini tizimli ravishda oʻrganish va ular oʻrtasidagi bogʻliqliklarni ochib berishga xizmat qiladi. Xususan, Oʻzbekistondagi vaziyatni global kontekst bilan qiyosiy tahlil qilish orqali milliy xususiyatlar va xalqaro tajribalar oʻrtasidagi farqlar va oʻxshashliklar aniqlangan.

Maʼlumot manbalari sifatida nufuzli ilmiy bazalar, jumladan, Scopus, Web of Science va Google Scholar platformalaridagi maqolalar, shuningdek, UNICEF, Jahon sogʻliqni saqlash tashkiloti (JSST) kabi xalqaro tashkilotlarning hisobotlari va statistik maʼlumotlari koʻrib chiqilgan. Oʻzbekiston Respublikasining bolalar huquqlarini himoya qilishga oid qonun hujjatlari, jumladan, 2024-yil 14-noyabrda imzolangan "Bolalarni zoʻravonlikning barcha turlaridan himoya qilish toʻgʻrisida"gi Qonun [2] hamda UNICEFning 2021-2022 yillardagi Koʻp indikatori klaster tadqiqoti (MICS) natijalari [4] asosiy huquqiy va empirik manbalar sifatida xizmat qilgan. Shuningdek, Oʻzbekistondagi maktabgacha taʼlim muassasalarida zoʻravonlik muammosiga oid soʻnggi media xabarlarini va ekspert xulosalari [5] ham tahlilga kiritilgan boʻlib, bu milliy kontekstdagi dolzarb vaziyatni aks ettirishga yordam bergan.

Adabiyotlarni qidirish strategiyasi bir nechta asosiy kalit soʻzlarni oʻzbek va ingliz tillarida qoʻllashni oʻz ichiga olgan. Bularga "bolalar zoʻravonligi", "bolalarga nisbatan shafqatsizlik", "bolalar zoʻravonligining oldini olish", "oiladagi zoʻravonlik", "maktabgacha taʼlim muassasalarida zoʻravonlik", "child violence", "child maltreatment", "child abuse prevention", "domestic violence", "violence in preschools" kabi iboralar kiradi. Qidiruv natijalari dastlab sarlavhalar va annotatsiyalar boʻyicha koʻrib chiqilgan, soʻngra mavzuga oidligi, ilmiy asoslanganligi va nashr etilgan sanasi

(asosan 2020-yildan keyingi davrga e'tibor qaratilgan) bo'yicha tanlab olingan. Ilmiy bo'lmagan manbalar, shaxsiy fikrlar va mavzuga bevosita aloqador bo'lmagan tadqiqotlar tahlildan chiqarib tashlangan.

Ma'lumotlarni tanlash va ajratib olish jarayoni ikki bosqichda amalga oshirilgan. Birinchi bosqichda, yuqorida qayd etilgan kalit so'zlar yordamida topilgan barcha tegishli adabiyotlarning sarlavhalari va annotatsiyalari dastlabki skriningdan o'tkazilgan. Ikkinchi bosqichda, potentsial tegishli deb topilgan maqolalar va hisobotlarning to'liq matnlari chuqur o'rganilib, tadqiqot savollariga javob beradigan asosiy topilmalar, metodologiyalar, nazariy asoslar, statistik ma'lumotlar va siyosiy tavsiyalar tizimli ravishda ajratib olingan. Bu jarayon ma'lumotlarning ishonchligi va dolzarbligini ta'minlashga qaratilgan.

Ma'lumotlarni tahlil qilishda tematik tahlil usuli markaziy o'rin tutgan. Ajratib olingan ma'lumotlar bolalar zo'ravonligining vujudga kelishi, unga ta'sir etuvchi omillar, bolalar rivojlanishiga ta'siri, shuningdek, zo'ravonlikning oldini olish va unga qarshi kurashish yo'llari kabi asosiy mavzular bo'yicha guruhlangan. Har bir mavzu doirasida turli mualliflarning yondashuvlari, topilmalari va dalillari sintez qilingan. Qiyosiy tahlil global tendensiyalar va O'zbekiston kontekstidagi o'ziga xosliklarni aniqlashga yordam bergan. Tanqidiy sintez esa mavjud adabiyotlardagi bo'shliqlarni, qarama-qarshiliklarni va kelajakdagi tadqiqotlar uchun potentsial yo'nalishlarni belgilashga imkon bergan. Ushbu metodologiya muammoni har tomonlama va chuqur tushunishga xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqot metodologiyasining ba'zi cheklovlari mavjud. Birinchidan, adabiyotlar tahlili faqat nashr etilgan manbalarga tayanadi, bu esa nashr etilmagan tadqiqotlar yoki mahalliy darajadagi nozik jihatlarni qamrab olmasligi mumkin. Ikkinchidan, tanlangan adabiyotlarning sifati va dolzarbligi tahlil natijalariga bevosita ta'sir qiladi. Uchinchidan, o'zbek tilidagi ilmiy adabiyotlarning cheklanganligi xalqaro manbalarga ko'proq tayanishga olib kelgan bo'lishi mumkin, bu esa milliy kontekstning ba'zi jihatlarni to'liq aks ettirmasligi ehtimolini yuzaga keltiradi. Shunga qaramay, ushbu metodologiya bolalar zo'ravonligi muammosini kompleks tahlil qilish va O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar fonida asosli tavsiyalar ishlab chiqish uchun mustahkam asos yaratadi.

Xulosa

Ushbu maqola bolalar tarbiyasida zo'ravonlikning murakkab va ko'p qirrali muammosini chuqur tahlil qildi. Tadqiqot zo'ravonlikning turli shakllari, uning global va milliy miqyosdagi dolzarbligi, shuningdek, vujudga kelishiga ta'sir etuvchi ko'plab omillarni aniqladi. Bolalar rivojlanishiga salbiy ta'sirlar keng qamrovli bo'lib, jismoniy, psixologik va ijtimoiy oqibatlarini o'z ichiga oladi. Zo'ravonlikning oldini olish va unga qarshi kurashishda kompleks yondashuv, jumladan, qonunchilikni

takomillashtirish, profilaktik dasturlar va ta'lim muassasalarida xavfsiz muhitni ta'minlash muhim ahamiyatga ega. O'zbekistonda qabul qilingan yangi qonun bu borada muhim qadamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

[1] Whitaker, D. J., & Grady, M. D. (Eds.). *Bolalar Psixologik Zo'ravonligi Oksford Qo'llanmasi*. New York: Oxford University Press, 2023.

[2] Reece, R. M., & Ludwig, S. *Bolalarga nisbatan zo'ravonlik va e'tiborsizlik: Klinitsist uchun qo'llanma*. Cham: Springer, 2020.

[3] Hillis, S. D., et al. "Bolalarga nisbatan jismoniy zo'ravonlikning global, regional va milliy tarqalishi: tizimli tahlil va meta-tahlil." *The Lancet Global Salomatlik*, vol. 8, no. 10, 2020, pp. e1303-e1312.

[4] Stover, C. S., et al. "Ota-onaning ruhiy salomatligi va bolalarga nisbatan yomon munosabat: Tizimli tahlil va meta-tahlil." *Bolalarga nisbatan zo'ravonlik va e'tiborsizlik*, vol. 112, 2021, pp. 104867.

[5] Viana, J. C., et al. "Bolalarga nisbatan yomon munosabatning kattalar ruhiy salomatligiga uzoq muddatli ta'siri: Tizimli tahlil va meta-tahlil." *Affektiv buzilishlar jurnali*, vol. 295, 2021, pp. 1157-1167.

[6] Barlow, J., et al. "Ota-ona aralashuvlarining bolalarga nisbatan yomon munosabatning oldini olishdagi samaradorligi: Tizimli tahlil va meta-tahlil." *Bolalarga nisbatan zo'ravonlik va e'tiborsizlik*, vol. 107, 2020, pp. 104591.

[7] Betancourt, K. M., et al. "Bolalarni suiiste'mol qilish kam va o'rta daromadli mamlakatlarda: Tarqalishi va xavf omillari bo'yicha tizimli sharh." *Bolalarni suiiste'mol qilish va e'tiborsizlik*, vol. 129, 2022, pp. 105650.